

Tofiq Hacıyev

Böyük şairimiz Səməd Vurğun "Va-qif" pyesinin dramatik bir yerində deyir:

*Günəşi örtə də qara buludlar,
Yenə günəş adlı bir qüdrəti var.*

Türk dünyasının böyük övladı Əli bəy Hüseynzadə -Turanın ideya günəşini yetmiş il sovet ideologiyasının qara buludları öz duman pərdəsinin arxasında gizlədi. Müstəqil Azərbaycan dövləti o pərdəni dağıtdı. Əli bəyin ideyası bütün gücü ilə parladı, öz günəş işığını göstərdi. Uzun zaman yasaq altında qalan, xalqın istifadəsindən gizlədilər əsərləri çap olundu və illərlə onun həsrətini çəkmiş xalqın mütləqsinə təqdim olundu...

Türkün dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, sənəti, tarixi, mətbuatı sahəsində milli burjuaziyamızın fəlsəfi fikrinin təşəkkülündə bərabərsiz bir şəxs kimi tanıdığımız Əli bəy Hüseynzadənin peşə təhsili dəqiq-təbiət elmləri üzrədir: Peterburq universitetində beş il fizika-riyaziyyat biliyi alan Əli bəy çara qarşı tələbə mitinqində iştirak etdiyinə görə qovulmuş, sonra İstanbul universitetinin tibb diplomunu almış və nəhayətdə həmin ixtisas üzrə professor işləmişdir. Dəqiq elm təhsilli Əli bəyi humanitar fəaliyyətə, ideologiya cəbhəsinə gətirən nədir? Ancaq məsləki. Deyirdi ki: "Məslək yol deməkdir". Bütün ömrü boyu məsləkinin boyunca yol getdi. Deyirdi ki: "Yol düz və asan, ya arızəli və müşkül olur". Onun bütün ömür yolu məsləki uğrunda müsibətli və müşkül mübarizə yoludur.

Əli bəyin məsləki nə idi? Məsləki türkün müasir dünyanın mədəni-maarifli xalqlarının inkişaf səviyyəsinə qalxması üçün mübarizə aparmaq idi. Deyir, biz arzu edirik ki, tərəqqimizə baxıldıqda rus rəyiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi edirlər deyilsin. Yoxsa türklə, müsəlmanlar dinindən, əqidəsindən dönüb, firəngləşirlər deyilməsin. Deyir ki, biz türkün hər yerdə tərəqqi və təkamül ilə məsud, xoşbəxt olmasını arzu edirik. Onun məsləki türkün tərəqqiyə, yüksək inkişafa qalxmasını görməkdir. Əli bəyin məsləkdaşı, başqa bir böyük türkcü Yusuf Akçura deyirdi ki: "Hüseynzadə Əli bəy müsəlman türklər arasında ilk Turanidir".

Fundamental elm mənşəli böyük müfəkkirin turançılığı onun tərəcəyi-halında sadə bir xobbi faktı deyil. O, türkün etnik və dil mənşəyi (etno və qlottogeni-

zisi) ilə bağlı hərtərəfli bilik sahibi olub, bu haqda Şərqi və Qərbi qədim tarixi məlumatlarını və ən yeni kəşflərini bilib, türk haqqında ən qədim məlumatları saxlayan Çin mənbələrindən xəbərdar olub, türkün haqqında o zaman ən yeni kəşf olan Orxon-Yenisey kitabələri haqqında ki tədqiqlərin bütün təfərrüatlarına yiyələnib. O, Türk dil ailəsinin şəcərəsi haqqında və bu şəcərənin daha qədim şəcərəsi olan fin-uçqor, Ural-Altay nəzəriyyəsi ilə bağlı o vaxtkı elmin bildiklərinin hamısını bilmişdir. Bu biliyin nəticəsi olaraq, 1905-ci ildə "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir" adlı monumental tədqiqatını ortaya qoydu. Bu tədqiqatlarının nəticəsi olaraq konsolidasiya yolu ilə türk tayfalarının xalq birlikləri yaratması haqqında bugünkü son qənaətimizi Əli bəy hələ 1905-ci ildə dedi: "Türklər səhnəyi-tarixiyyəyə miladi-İsadan iki min il əqdəm çıxıb". Bu fikir bizim bugünkü şü-

canüdüldən qolunu çirmələyib işə girişir. Türkün tarixini, psixologiyasını bilən, türkün tarixi yaşantısında dil anlaşmasının rolunu qiymətləndirən Əli bəy dünya dövlətlərinin inkişaf yarısında geniş türk coğrafiyasında fikir və güc birliyi yaratmaq üçün türklərin anlaşma birliyinə, ümumi ədəbi dilə nail olmalarına bütün enerjisi ilə çalışır. O, türkcədə bu gücü görür və o gücü işlətməyə çağırırdı. Əli bəyin fikrincə, ərəb və fars dillərindən çoxlu sözlər qəbul etmiş türkcə ən ali, ən dərin fikirləri, ən nazik, ən zərif hissələri ifadə etməkdə bugünkü ərəb və fars dillərindən də qabiliyyətli və qüdrətli olub, şübhəsiz, hər hansı Avropa dili ilə rəqabət edə bilər. Bu sözü ərəb, fars dillərini, alman, fransız, italyan, ispan, ingilis, rus dillərini kamil bilən, onlardan rahat istifadə edən bir şəxs deyir.

Əli bəy müasir Şərq dillərini əski varlıq şəkillərindən fərqləndirir: "Bu günə nə

ərəbcə... bir dil yoxdur". Ana dilinə böyük həssaslıq göstərən Əli bəy yazırdı: türk dili ərəb, farsla yanaşı, Avropa dillərindən, yunan və latıncadan da söz ala bilər, çünki onların da sözlərində hər samiti bir sait izləyir. Ancaq slav dillərində başqadır, məsələn, rusca vzqlyad ləfzində v, z, q, l, y kimi beş qeyri-sövti (samit) hərf bir araya gəldiyindən əsla türkcəyə qəbul olunmaz. Deyirdi ki, "... türk lisanı başlıca qəvaiddən ibarətdir. Yəni türk dili lüğətə əhəmiyyət verməz, hər lisan-dan bəyənədiyi kəlməyi alıb öz malı kimi asanlıqla öz qəvaidi-sərfiyyə və nəhviyyəsinə tətbiqən təsrif edər". Bu günə qədər heç bir dilçi türk dilinin başqa dillərdən söz almasına bu elmlikdə şərh verməmişdir. Üzeyir Hacıbəyli bir dərsliyin dilini tənqid edərkən yazır ki, türkcənin böyük bilicisi Əli bəy türk dilində hansı ki, sözü-nün olmadığını deyir. Əli bəy, deyək ki, hətta əndazəsiz ölçüdə ərəb, farsca söz ehtiyatına yiyələnmiş olsa da, xalq türkcəsinin, ana dilinin incəliklərindən maksimum dərəcədə istifadə etməkdə heç kəsə güzəştə getməzdi. Bir cümləsinə diqqət edək: "... sayır əqvam ilə rəqabət edərək varlığını təqviyə etmək (gücləndirmək) üçün əvvəl və əvvəl gerilədiyimizin səbəblərini mütləq eyləmək lazımdır". Demir ki, gerilədiyimizin, deyir ki, gerilədiyimizin səbəbləri. Yəni vaxtilə türklər irəlində olublar, türkün əcdadı, ulu babası dünya coğrafiyasının təsnifatında iştirak edib. İsmi yerində feli sifət formasını işlətməklə Əli bəyin hansı tarixi, siyasi incəliyə vaxtilə göz qabağında. Bir sözün qrammatik forması ilə nə həcmdə fikir ifadə olunur, görək - Mehmed Akif Ərsöyün misraları yada düşür:

*Bir zamanlar biz də millət,
həm nəsil millətmişiz,*

*Gəlmişiz, dünyaya milliyət nədir öyrətmişiz.
Qapqaranlıqdan bütün afaqi insaniyyətin
Nur olub fişqırmişiz ta sinəsindən zülmətin.*

Yaxud "Dədə Qorqud kitab"ında deyilirdi: "Qalın Oğuz bəgləri yüz göyə tutdular. Əl qaldırıb dua eylədilər. "Allah-təala sana bir oğul versin" - dedilər. Ol zamanda bəglərin alqışı alqış, qarğıışı qarğıış idi. Duaları müstəcab olurdu". Oğuz zamanında belə idi. Oğuzun istədiyi olurdu, o zaman Tanrı türkcə qulaq asardı. Türk türkcə olanda həmişə Tanrı onu eşidib. Türk türkcə olanda, Kaşqarlı Mahmudun dediyi kimi, hansı məmləkətə, hansı əşirətə, hansı camaata qəzəbi tutsa, Tanrı türkcə onun üstünə göndərib. Əli bəy Hüseynzadə bu uzaq tarixi yaxından bildirdi. Ona görə də gerilədiyimizi, məxrəcimizdən uzaqlaşdığımızı deyirdi və bunu da inamla əlavə edirdi ki: "Başqa millətlərlə rəqabətə qabiliyyət və istedadımız, bizi əhatə edən canlı və cansız mövcudat ilə mübarizəyə gücümüz yetər".

Əli bəy Hüseynzadə XX əsr türkünün ən intellektual, ən ensiklopedik düşüncə sahiblərindən biridir. Əli bəy bir tək şəxsiyyət olaraq təkcə Azərbaycanda deyil, bütün Qafqaz türklərinin düşüncəsində yeni era başladı...

Davamı gələn sayımızda

Türk dünyasının böyük oğlu

Martın 17-si Əli bəy Hüseynzadənin anım günüdür

mer-türk əlaqələri mövzusunun müqəddiməsidir.

Əli bəy müasir nəslin türklük qeyrətini tərpətmək, bəsirət gözünü açmaq üçün əcdadının qeyrətli tarixini onun yadına salır, deyir ki, türklər ərəblərdən islamı qəbul edib din sahibi oldular, ərəb elmi ilə əldə edilən, ərəb mədəniyyəti ilə mədənləndilər, ancaq əsla ərəbləşməyib yenə türk oğlu türk olaraq qaldılar. Bu, həm də o demək idi ki, türk bu sözlərin deyildiyi zaman hökm sürən rus şovinizminin basqısına qarşı əcdadının tarixi şücaətini təkrar etsin, özünü, türklüyünü qoruyub saxlasın. Əli bəy məlum, məşhur türkləşmə, islamlaşmaq, avropalılılaşmaq düsturunu irəli sürərkən də həmin mətləbə xidmət etmiş olurdu, yəni: 1. Türklüyü qorumaq, türk məxrəcindən çıxmamaq, türklüyü dünyəvilikə qurban verməmək; 2. İslam birliyinə nail olmaq, din birliyi zəminində şərqli keyfiyyətindən uzaqlaşmamaq, islamın, Şərqi mədəniyyət zəminini, əxlaqını heç bir yenilikə dəyişməmək, Şərq-islam fəlsəfəsinə yiyələnmək və onu uca tutmaq; 3. Qədim və zəngin milli ənənələrimizin üstündə var gücümüzə dayanaraq, müasirləşmək, müasirləşmək, müasirləşmək, yeniləşmək, yeniləşmək. Yəni türk XI əsrdə epoxasının yüksək mədəniyyətinə yiyələnib, XII-XVI əsrlərdə o dövrün qabaqcılı olub və s. bu gün, XX əsrdə, dünyanın yeni kapitalist inkişaf yoluna çıxdığı, silahlanma yarışına girdiyi, siyasi müharibələr apardığı zamanda da bugünküləşmək, maariflənmək, qəzetlənmək - mətbuatlanmaq, teatrlandırmaq gərəkdir.

Bütün bunlara nail olmaq üçün Əli bəy, ulu Qasıralının dediyi kimi, anlaşmaya, ünsiyyətə, yəni ümumi bir dilə ehtiyac olduğu qənaətində idi və bu yolda

türkcə, nə ərəbcə və nə də farsı, ya hindi bir dil vardır. Onların yerlərinə türk müsəlmanca, ərəb müsəlmanca, farsı müsəlmanca, hindistani, ya urdu müsəlmanca dillər qaim olmuşdur". Bu, mükəmməl dil nəzəriyyəçisinin sözüdür, bunu ancaq Şərq dilləri tarixinin kamil bilicisi söyləyə bilər. Burada müasir Şərq dillərinin mahiyyəti açılır. Və müasir türkcələrdə ərəb, fars sözlərinin bolluğunu mədəni-psixoloji davranışla bağlayaraq, gerçək tarixə söykənərək necə ustalıqla ifadə edir: yeni türkcə (yəni VIII-X əsrlərdən sonrakı türkcə), bir tərəfdən, islam dininin, bir tərəfdən də, tarixi hadisələrin təsiri ilə ərəb və fars dillərindən çox kəlmələr alaraq bu iki dillə o qədər ülfət (!) tutmuş ki, onların lüğət xəzinəsini özünə mal etmişdir. Onun fikrincə, yeni rus və Avropa dilləri yunan və latın dillərindən söz götürərək zənginləşib təkamül etdikləri kimi, yeni türk dili də bir cəhətlə ölü (müddə - Əli bəyin öz sözüdür), bir cəhətlə var olan (zində) ərəb və farsın lüğət xəzinəsini özünə məxəz etdi. Yəni Orxon-Yeniseyin türkcəsi ərəb, fars kəlmələri ilə zənginləşib "türk müsəlmanca" formalaşır.

Dil haqqında kamil nəzəri bilik sahibi olan, dil ideyası ilə yaşayan Əli bəy həm də türkcəni mükəmməl bilməsi ilə tanınırdı. Türkcəsində Füzuli qədər ərəb, fars sözləri ehtiyatı olan Əli bəy eyni zamanda təmiz türkcəni də məhz Füzuli səviyyəsində bilmiş, türkcənin dillər sisteminə özünəməxsusluğunu fonetik, qrammatik incəlikləri ilə işlətməmişdir. Əli bəy nə bağlayıcısı ilə işlətən cümlələrdə xəbəri əsla inkarda ifadə etməz. O deyir: "Bu gün nə türkcə, nə ərəbcə və nə də farsı, ya hindi bir dil vardır". Böyük söz ustalarımızda həmin məqamda dəfələrlə xəbəri inkarda görmüşük, belə: "... nə türkcə, nə